

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1984

A TARTALOMBÓL

Pirnat Antal: Fabula és história

Fried István: Az „érzékeny” Kazinczy Ferenc

Vargha Kálmán: Egy modern kísértetlátó (Cholnoky Viktor)

Melczer Tibor: Babits Mihály „iskolai füzeté”

Szemle

Könyvek a romániai magyar irodalomról (Pomogáts Béla)

Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei (Kulcsár Péter)

Németh G. Béla: Hét kísérlet a kései József Attiláról (Tamás Attila)

Botka Ferenc: Jelszótól a világképig (Szántó Gábor András)

Martinkó András: Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? (Nagy Miklós)

Horváth Árpád: Modernség és tradíció (P. Müller Péter)

Temesvári Pelbárt válogatott írásai (Pomázi Gyöngyi)

Mátrai László (1910–1984) (Tarnai Andor)

Mezey László (1918–1984) (Borzsák István)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1984. LXXXVIII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

<i>Pirnat Antal</i> : Fabula és história	137
<i>Fried István</i> : Az „érzékeny” Kazinczy Ferenc	150
<i>Vargha Kálmán</i> : Egy modern kísértetlátó (Cholnoky Viktor)	163
<i>Melczer Tibor</i> : Babits Mihály „iskolai füzeté”	172

Kisebb közlemények

<i>Varga Imre</i> : Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről	192
<i>Németh S. Katalin</i> : Bethlen Kata <i>Önéletírása</i> és XVIII. századi halotti beszédek	195
<i>Péterffy Ida</i> : Horváth Ádám és András Sámuel	198
<i>Madácsy Piroska</i> : Madách Imre és Bérczy Károly	204

Adattár

<i>Lengyel Béla</i> : Szemenyei Tót György zsoltárfordítása a grazi Egyetemi Könyvtárban	210
<i>V. Busa Margit</i> : Kazinczy Ferenc három levele	213
<i>Rónay László</i> : Sik Sándor egyetemi előadása a millennium utáni magyar költészetéről	217
<i>Sándor László</i> : Gaál Gábor szerkesztői elgondolásai egy levelezés tükrében	221

Műhely

<i>Péter László</i> : Balázs Béla naplója	229
---	-----

Szemle

Könyvek a romániai magyar irodalomról (<i>Pomogáts Béla</i>)	243
Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei (<i>Kulcsár Péter</i>)	250
Németh G. Béla: Hét kísérlet a kései József Attiláról (<i>Tamás Attila</i>)	253
Botka Ferenc: Jelszótól a világképig (<i>Szántó Gábor András</i>)	255
Martinkó András: Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? (<i>Nagy Miklós</i>)	257
Horváth Árpád: Modernség és tradíció (<i>P. Müller Péter</i>)	258
Temesvári Pelbárt válogatott írásai (<i>Pomázi Gyöngyi</i>)	260

Krónika

Mátrai László (1910–1984) (<i>Tarnai Andor</i>)	263
Mezey László (1918–1984) (<i>Borzsák István</i>)	264
A XVIII. század magyar irodalmi kultúrájának kutatása (<i>Hopp Lajos</i>)	265

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13.
1118

Sós Kármán

Szeretettel emlékeztetlek szeged

nagy vitáinkra

Dalip. Béla

HALÁLOS
FIATALSÁG

Bpest 17. X. 23

HALÁLESZTETIKA

BALAZS BELA

Schreibes Don. Klauke
hogy emlékezz
a szegedi 1912 jul. 4. i. é.
Balázs Béla.

MOTTO: "advarato drigto,
drigto advarato
Lortiz tor 'ezu-
por darator tor
de 'ezuvor fior
uifvontz."

BUDAPEST

DEUTSCH ZSIGMOND ÉS TÁRSA KÖNYVKERESKEDESE

V., Dorottya-utca 9

Carito elyand Ad xotam Xindim
Ich als Polain Nibunk angul krichinle

Sinn dem Veam byahussigraute
mige Nindim iram byahussigraute
mit in Pflit foxstent byang the wlokaut
ad nos Jotank nile Jyalmassigraute, f

I Subank folethe Jyase magadant
Jotank nilewub; Givnab di Jotank myg kung
byahussigraute, ob kychand Nibuk
at nindim Nindim nignon Jotank nilewub krichinle.

Minn Dittim my mone in ab Jyababret
Sinn de Jotank nilewub in ab Jyababret
ob ab kich in Jotank nilewub krichinle
byahussigraute, ob kychand nilewub, f

E in Jotank nilewub krichinle
Jotank nilewub in Jotank nilewub krichinle
nilewub in my Jotank nilewub in Jotank nilewub
fornit in Jotank nilewub in Jotank nilewub

Linn dem nilewub krichinle
fornit in Jotank nilewub in Jotank nilewub
fornit in Jotank nilewub in Jotank nilewub
fornit in Jotank nilewub in Jotank nilewub

Jinn dem nilewub krichinle
fornit in Jotank nilewub in Jotank nilewub
fornit in Jotank nilewub in Jotank nilewub
fornit in Jotank nilewub in Jotank nilewub

Handwritten notes or signatures in the top right corner.

Abelcity
b. R. A. bed

Large handwritten signature or scribble in the middle right section.

Handwritten scribble or signature in the bottom left corner.

Small handwritten mark or signature in the bottom middle section.

Small handwritten mark or signature in the bottom middle section.

FABULA ÉS HISTÓRIA

Károlyi Péter *Az halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske* c. iratában (Debrecen 1575, RMNy I. 358) a túlvilági élet bizonyosságai között ismerteti egyebek között a bibliai Lázár történetét (Lukács, 16, 19–31). A XVI. századi irodalmi terminológia megértése szempontjából számunkra most csupán az az eszmefuttatás az érdekes, amelyet Károlyi mintegy magyarázat gyanánt fűz a közismert bibliai példázat szövegéhez:

„Jóllehet pedig nagy sokan azt alitják, hogy ez nem história, hanem csak példa beszéd, mindazáltal miért hogy az koldusnak nevet ad az Krisztus, megtetszik, hogy lött dolog legyen. Ez értelemben vadnak nagyobb részre az régi doktorok is, Tertullianus, Szent Ambrus, Irenaeus, Cyrillus, Hilarius, hogy ez história legyen. De ha szinte megengednők is, hogy példa beszéd, ugyan megtetszik mindazáltal az innen, hogy az hiveknek lelkek Isten angyalaitól az Ábrahám kebelébe vitetnek, az hitetlenek pedig az ő gyötrelmeknek kezdetit mindjárt halálok után lélekben megérzik.” (Lij levél verso)

A história tehát – a szó legszélesebb értelmében – minden olyan elbeszélés, amelynek tárgya valamilyen valóban megtörtént esemény, *res gesta*, „lött dolog”. A historikus feladata úgy, abban a logikai s kronológiai sorrendben elbeszéli az eseményeket, amint azok valóban megtörténtek: a költő dolga, hogy anyagát a poétika szabályai szerint rendezze el, s joga, sőt kötelessége is „fabulákkal keverni a históriát” – mint Zrínyi mondja – még akkor is, ha művének tárgya valóban megtörtént esemény. Az ilyen költő azonban, aki tudatosan *epikus költeményt* ír, nem pedig *históriát*, a XVI. századi magyar irodalomban rendkívül ritka, s ritka, úgyszólván kivételes jelenség marad mind egészen Gyöngyösiig. Vergilius, Homérosz, Ovidius és más klasszikus költők művei a XVI. századi magyar versszerzők előtt sem ismeretlenek, s többségük latinul is ért, s aki latinul is ért, arról – úgy gondolom – feltételezhető, hogy az iskolában a grammatikán kívül valamicske deák poétikát is tanult. Ismerik – vagy legalábbis ismerhetik – a horatiusi regulát arról, hogyan kell eposzt szerkeszteni:

„Muzsa, a hősről szólj, aki Trója bukása után sok népnek városait látta, s kitanulta szokását!”
Nem hal füstbe a láng, de a füstből szit ragyogást, hogy
majd a csodák gyönyörű seregét felidézze varázsa:
Antiphates, Scyllát, Cyclopsot s vele Charybdist:
és Diomédésnek hazautját nem Meleagros
vesztén kezdi, se Trója csatáját Léda tojásán:
mindig a cél fele tör, s úgy visz középebe a tárgynak,
mintha mi ismernénk alaposan minden előzményt.
Mindent elmellőz, ami művében nem ígér fényt,
költve teremt, s a valót-költészetet úgy elegyíti,
hogy legyen összhangzó közepével a kezdete, vége.

(Ars Poetica, 141–152. Muraközy Gyula fordítása)¹

A terminológia pontosabb megértése érdekében nem árt latinul is idéznünk e sorokat:

„Dic mihi Musa virum captae post tempora Troiae
qui mores hominum multorum vidit et urbes.”

Hogyan kezdi ezzel szemben énekét a magyar versszerző? Szándékosan olyan históriákat idézek, amelyeknek forrása költői alkotás, vagy legalábbis olyan mitológiai tradíció, amelyről a XVI. századi keresztény versszerzőnek tudnia kellett, hogy a szó szoros értelmében, minden egyes részletében nem lehet igaz história:

Sok bölcsek irtanak az meglött dolgokról,
Jelesben Trójának ü nagy romlásáról;
Én is szólok annak fundamentomáról,
Hogy kétség ne légyen ennyi sok írásból.

Egy időben vala az Tesszáliában,
Az Peleus király lakik királyságban
Tetis asszony vala véle házasságban
Ki erős Herkulest hordozá hasában.

(Tinódi, Jázonról és Médeáról)

Szólok szerelem dolgáról tinéktek,
És tüénének nagy lángjáról beszélek,
Kit hogy megértsetek, titeket kérlek,
Régi lött dolgot jelentek, higgyétek.

Ovidius írja Párisnak dolgát,
Mint megcsalta az görög szép Ilonát,
Kiért elvesztette egész országát,
Az görögök mint elrontották Tróját.

Páris az Priamusnak fia vala,
Kivel mikor az anyja terhes volna,
Álmában asszony ezt látta vala,
Hogy egy lángzó üszögöt szült volna.

(Páris és Görög Ilona históriája)

Én mostan beszéllem az rómaiakat,
Pogányságban történt szép csuda dolgokat,
Elkezdem trójaiaknak romlásokat,
és rómaiaknak onnan származásokat.

Non fumum ex fulgore, sed ex fumo dare lucem
cogitat, ut speciosa dehinc miracula promat,
Atiphaten, Scyllamque et cum Cyclope Charybdim;
nec reditum Diomedis ab interitu Meleagri,
nec gemino bellum Troianum orditur ab ovo:
semper ad eventum festinat, et in medias res
(non secus ac notas) auditorem rapit, et quae
desperat tractat nitescere posse, relinquit,
atque ita mentitur, sic veris falsa remiscet,
primo ne medium, medio ne discrepet imum.

A horatiusi *Ars Poetica* Magyarországon a jelek szerint a XVI. sz. első harmadában lett iskolai olvasmányá. Első olyan kiadását, amely kifejezetten a magyarországi iskolai oktatás céljaira készült, Eck Bálint bártfai rektor 1522-ben jelentette meg Krakkóban (lásd: MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskolánk és a „studia humanitatis”*, Bp. 1981. 33–34.).

Sőt, hogyha valami éktelen történnék
Írásomban, ha mit nem kedvellenétek,
Nékem megbocsásson abból kegyelmetek,
Mi módon éltenek – úgy szölok tűnétek.

Király régen Archádia földön vala,
Olasz Dardanusnak azt nevezik vala,
Egyszer az tengerre bárkába ő szálla,
Tenger vize ragadá, jut Ázsiába.

(Husztai Péter, Aeneis)

Históriák immár nagy sokak voltak,
Jeles bölcsek az melyekről irtanak,
Emberök közt hadakozások voltak,
Sok krónikák melyeket megmutatnak.

Mind gonoszok s mind jók sokan vesztenek,
Ellenségtől az kik meggyőzettek,
Fő városok többől kitörtettek,
Régi bölcsek melyekről emlékeztek.

Jer, halljuk meg mi es szörnyü romlását,
Szép Trójának kegyetlen viadalját,
Görögországnak nagy szörnyü haragját,
Két jeles császárnak felindulását.

Trója város Simois viz foltában,
Helyezettett vala az Phrigiában,
Priamus királynak birodalmában,
Jeles vitézek laknak az országban.

(Hunyadi Ferenc, Trója megszállásáról)

XVI. századi epikus énekszerzőink többsége tehát tudatosan nem költeményt (poémát, eposzt, „versszerző találmányt”) alkot, hanem *historiát*. Az igazi epikus *költemény* a magyar nyelven e korban annyira ritka, hogy a műnem megnevezésére a XVI–XVII. századi magyar nyelvnek még szava sincsen. Az a néhány költő, aki már szándékosan nem *historiát* ír, hanem igazi elbeszélő költeményt, munkáját kényszerűségből még mindig „*historiának*” nevezi, bár a poétikában jártasabb olvasói számára jelzi azt, hogy írása mégsem *igazi* *historia*. „Fabulákkal kevertem az *historiát*: de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul – írja Zrínyi Miklós –, az ki azokat olvasta, megismerheti egyiket az másiktul.”²

² Ugyanilyen értelemben nyilatkozik Gyöngyösi István is a *Kemény János emlékezete* előszavában: „Ezek mellett, mivelhogy (amint följebb is említettem) a poézist is követtem ezen verses *historiá*cskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, kik nélkül is a *historia* és abban levő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínelnem, mint azok nélkül, Tinódi Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeztem ki a versek együgyűségével.” Tinódi a *Cronica* előszavában saját irodalmi céljairól ezzel szemben így nyilatkozott:

„Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébert gondolám, hanem hogy az hadakozó, bajvivó, várak- városok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanulság üdvösséges, tisztösségös megmaradásokra, az pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozzanak; mert mint illik

Aki magát a költő-királyokhoz, Homéroszhoz és Vergiliushoz merészeli mérni, az a nádorispán és az erdélyi fejedelem után Magyar- és Horvátország legrangosabb főura, sőt, ha a rangot a család régi voltával s az ősök dicsőségével mérjük, s nem a szerencse pillanatnyi kegyeivel, a Magyar Szent Korona országainak talán ő a legmagasabb rangú embere. Az *Árgirus históriájának* szerzője bizonyára nem volt Zrínyihez hasonló rangú főnemes. Költői öntudat dolgában szerényebb is nála: nem példálózik Homérosszal, Vergiliusszal, s tulajdon nevét is csak a versfőkben örökíti meg. A poétikai tudatosság dolgában azonban ő is kiválik a históriás énekszerzők közül: az ő „históriának” mondott költeménye sem igazi história, s ezt szépen, szerényen, többé-kevésbé a hagyományos históriás énekezdő formulákat használva értésére is adja olvasóinak:

A tündérországról bősséggel olvastam.
Olasz krónikából kit megfordítottam
És az olvasóknak mulatsággul adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Leszen most beszédem ifjú Árgirusról,
Akleton királynak kisebbik fiáról,
Ő szeretőjéről, tündér szütleányról,
Fáradtsága után ő vigasságáról.

Bizonyal országát én meg nem mondhatom
Akleton királynak, hol légyen, nem tudom,
A tündérországból volt kővéra, tudom,
Mint a krónikákból értem és olvasom.

Az igazi história: *lött dolog*; olyan események leírása, amelyek valóban megtörténtek, s a valóságos események természetesen mindig valóságos földrajzi helyhez köthetők, amelyet a lehetőséghez képest pontosan megjelölni az igazi históriás énekek szerzői nem is mulasztottak el soha. Hogy „tündérország” a valóságban nem létezik, azt természetesen Gergei Albert is jól tudta, s jól tudták egykorú olvasói is. Amikor tehát a szerző a história cselekményét ebbe az országba helyezi, azt is értésére adja olvasóinak, hogy amit ír, az nem lehet „lött dolog”: következőképpen nem is igazi história; nem *res gesta*, hanem *res ficta*, tehát kitalált, költött dolog.

A historiographia céljáról így írnak a kor mértékadó teoretikusai: „A szamoszatai Lukianosz abban a művében, amelynek címe *Hogyan kell történelmet írni*, megállapítja, hogy a história célja, hogy használjon: τὸ χρησιμὸν (a hasznos), mint ahogy a görögök mondják, és nem τὸ τεχνικὸν (a gyönyörűsége), mert az előbbi az igazságból következik, amely végső célja a történetírásnak. Bár az utóbbi is nagymértékben hozzátartozik a történetírás feladataihoz, feltéve, hogy azt, ami gyönyörűsége (τὸ

lélők szerént az ördöggel, testtel és ez világgal korosként az jó körösztýennek hadakozni: ugyan ez világ szerént es az pogán ellenséggel illik tusakodni, ellene állani, örök életöt nyerni. Lám az hadakozás, embör öldöklés régön kezdetött, még Ádám atyánk idejében, mikor az első két fia, egyik az másikat, Kaim Ábelt megölte. Azulta fogva mennyi szántalan sok csudák, hadak, öldöklésök löttének, az krónikában bölcsek azt mind beirták. Én azt meggondolván, és látván ez szegin Magyarországból mely csuda vesződelmes hadak kezdének lennie, ezöknak megírására, hogy ki lenne vég emléközet, senkit nem hallhaték. Mindezők meggondolván, és uraimnak, barátaimnak erre való intésöket gyakorta hallván, kénszörítém én magamat ez szegin eszömmel ezöknak gondviselésére foglalnom, és ez egynéhány istóriát megírnom, özveszednöm, és az községnek kiadnom, ki lenne az több krónikák között vég emléközet, kinek munkájában sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat es költöttem. Igazmondó jámbor vitézőktül, kik ez dolgokban jelön voltanak, értéköztem; sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem irtam: az mi keveset irtam, igazat irtam; ha valahol pedig viték volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kiktől értéköztem, tulajdonítások, és kérlek titöket, én neköm megbocsásatok.”

τερπνόν), nem külsőleges eszközökkel szerzik meg, s nem kívülről viszik bele a történetbe.” (Francesco Robortello, De historica facultate, Firenze, 1548, p. 8.)³

A történetírás elsődleges célja tehát az igazság, járulékos haszna pedig az az erkölcsi haszon: morális, politikai s katonai tanulság, amely az igazság megismeréséből következik. A történetírónak is törekednie kell arra, hogy művét szépen – a retorika művészetének eszközeit megfelelőképpen használva – írja meg, tartózkodnia kell azonban az olyan irodalmi eszközöktől, amelyek a történetírás lényegi funkciójától – amely, mint láttuk, nem egyéb, mint az igazmondás, s az igazság erejével való erkölcsi tanítás – idegenek. A historikus tehát semmiképpen sem keverhet művébe fikciót, és semmiképpen sem tűzheti maga elé azt a célt, hogy műve csak szórakoztató, gyönyörködtető legyen anélkül, hogy magasabb rendű erkölcsi hasznot, komoly tanulságot nyújtana olvasóinak.

Ellentétben az összes XVI. századi magyar históriás énekszerzővel, az *Árgirus históriájának* szerzője művének hasznáról, erkölcsi tanulságáról egyetlen szót sem szól, ezzel szemben egyértelműen vallja, hogy írását az olvasóknak *mulatságul* adta. Az ő célja tehát nem az erkölcsi haszon (τὸ χρησιμὸν), hanem kizárólag a mulatság, a gyönyörködtetés (τὸ τερπνόν). Sem módszere – nem az igazmondás, hanem a fikció! –, sem pedig célja nem azonos tehát az igazi históriászerzők módszereivel és céljaival. A XVI. századi magyar nyelvű irodalomban az epikus költészet tehát szinte kivétel nélkül mindig a historiográfia állózatában jelentkezik. E szabály alól eddigi vizsgálódásaim során az *Árgiruson* kívül csupán egy kivételt találtam, a *Szilágyiról és Hajmásiról* szóló históriát.

Akárcsak az *Árgirus* szerzője, *Szilágyi és Hajmás* *históriájának* írója sem moralizál. Sőt, mintha még az epikus szerkesztés horatiusi szabályaiból is emlékeznék valamire: legalábbis nem a hősök genealógiájával vagy születésével kezdi a történetet. Ő még csak holmi senki által nem látott, nem olvasott olasz

³ Az idézet eredeti szövege: Lucianus Samosatensis . . . in eo libello, qui inscribitur πῶς δεῖ γράφειν ἱστορίαν finem historiae constituit, ut iuuet: τὸ χρησιμὸν, quod Graeci vocant, non τὸ τερπνόν, nam illud ex veritate, qui ultimus est finis, proficiscitur; quod si per se subsequatur τὸ τερπνόν, non extrinsecus adductum aut accersitum, id quoque magnopere ad historiam spectare. Idézhethünk azonban hasonló értelemben hazai szerzőket is: Dudith András pl. így nyilatkozik:

Nam, ut ex aliis hominum studiis ad privatas res sive honor, sive fructus emanet: nullam tamen artem aut facultatem, si rem penitus inspiciamus, cum historia conferendam, nullam, quae se ad omnia vitae genera aequè porrigat, inuenimus. Haec enim non privata solum, verum etiam publica spectat commoda: ex hac petitur moderatrix et magistra vitae prudentia; cum aliorum eventis, nullo nostro labore, nullo periculo, non modo sine molestia, verum etiam iucundissime, in otio sedentes erudimur, ut non immerito eam viri praestantes lucem veritatis, vitae duces appellarint. Nam cum nihil opportune, nihil sapienter, neque privatim, neque publice, nisi a prudentibus viris geri constet: cui perspicuum non est, ad vitam recte instituendam, ad rem publicam ipsam recte et ordine gubernandam, nihil utilius esse, nihil aptius historia, quod quidem et verum esse, et aliter esse non posse, non ego de multis unus, sed ita multi mecum sentiunt, itaque fatentur, ut, qui nesciat, quid ante, quam natus sit, acciderit, eum puerum semper esse, hoc est, omnis expertem prudentiae, ac pene rationis arbitrentur. Qui vero ita versatur in historia, ut, quid aliis in omni rerum ac temporum varietate contigerit, perattente notet, ad usumque suum traducat, imperiorum ac maximarum rerum initia, progressus, finem denique ipsum observet; et haec suas ad causas omnia referat; nonne is tam accurata, tamque multiplici observatione non mediocrem sibi in omni genere sapientiam comparat? Nonne, velut in quadam specula constitutus, actiones hominum prospicit; quoque modo quoque tempore quidque fieri conveniat, unus optime intelligit? Quocirca sapientissimos viros, qui saepe aut labentem rem publicam sua prudentia confirmarunt, aut iacentem exererunt, magnopere historiarum studia coluisse, proditum est. Quo quidem ipso ex genere quo quisque rerum ante se gestarum cupidior fuit, eo se virum fortiorem, eo meliorem patriae civem praestitit. Ex quo non minore esse laudem, immo vero et longe maiorem eorum, qui se ad scribendas historias contulerunt, quam qui maximis pro patria se periculis obiecerunt, ac vitam denique ipsam profuderunt, facile licet animadvertere. Alteri enim duntaxat ei, pro qua decertarunt, reipublicae profuerunt: alteros et omnibus, quae tunc essent, et iis etiam, quae postea fuere, aut quae unquam erunt, mirabilem attulisse fructum constat.

(Dudith ajánlólevele Oláh Miklóshoz, a *Dionysii Halicarnassei de Thucydidi historia iudicium*, Venetiis, 1560. c. kiadványban; újabb kiadása, A. VERESS, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium I.*, Bp. 1915. 185–186.)

krónikára sem hivatkozik, megelégszik a tárgy megjelölésével, s azonnal a két hős konstantinápolyi kalandjának elbeszélésbe fog:

Egy szép dologról én emléközném, ha meghallgatnátok,
Az kinek mását nyilván jól tudom, ti nem hallottátok,
Török császárnak szép leányáról, kin csudálkozhattok.

Egy idő korban két vitéz urfi rabbá esött vala,
Konstantinápolyban török császárnak bévitettek vala,
Azért az császár ü tömlőcében bévettette vala.

A költemény záróstrófája pedig a következő:

Ezeröttszázban és hatvan fölött mikoron írának
Egy ifju szörzé veszteg ültében, Szöndörő várában
Egy poétának az ü versében, szomoru kedvében.

E szöveg értelmezése némiképpen vitatható, s vitatott is: nem egészen világos ugyanis, hogy a „poéta” megjelölést a verset szerző ifjú önmagára értette-e, vagy pedig arra a szintén ismeretlen, a feltevések szerint talán magyarországi latin nyelvű szerzőre, akinek munkája az 1560-ban elkészült vers forrása volt.⁴ A tudatosan históriás éneket író versszerzők azonban nemcsak attól óvakodtak kivétel nélkül mindannyian, hogy önmagukat poétának nevezzék, de idegen nyelvű forrásaikat sem minősítik sohasem költeményeknek, s azok szerzőit sem nevezték sohasem poétáknak. A *poesis*, *poema* terminusok ugyanis e kor fogalmi szerint egyértelműen fiktív történetet jelentenek – vagy legalábbis olyat, amelyben az igazság és a fikció tetszés szerinti arányban keveredhetik a poéta tanító és gyönyörköd-tető szándéka szerint. Ennek megfelelően a históriás énekszerző, ha az eseményeknél maga nem volt jelen, s nem is a szemtanúk elbeszéléséből ismeri a megírt eseményeket, írott forrásait soha költeményeknek nem nevezi, hanem *krónikáknak*, *históriáknak*, *tudós emberek könyveinek*, vagy éppen *szentírásnak*, ha tárgyát a Bibliából veszi. Az ilyen írások szerzői pedig „bölcsek”, „tudós emberek”, de sohasem „poéták” a kor terminológiája szerint. E szabály még olyankor is érvényes, amikor a forrás a valóságban költői alkotás, s annak számított már a XVI. századi poétika fogalmi szerint is. A históriás énekszerző ilyenkor a költeményt átszerkeszti a historiográfia szabályai szerint, s mindazt,

⁴E feltételezett humanista latin epikus költeménynek azonban a forrásokban semmiféle nyoma nincs. A történetnek ugyanakkor több magyar és délszláv népköltészeti változata is ismeretes, amelyek ugyan nem a „szendrői névtelen” 1560-ból keltezett változatán alapulnak, de amelyekkel kapcsolatban egy XV. századi latin nyelvű forrás feltételezése még kevésbé valószínű, mint a XVI. századi magyar nyelvű írott változat esetében. A humanista latin forrás feltételezése minden jel szerint csupán azon a kimondott vagy kimondatlan előfeltevésen alapul, hogy a *poéta* terminus a XVI. századi magyar nyelvhasználatban kizárólag a klasszikus latin vagy görög nyelven író versszerzőket jelölheti. Tanulmányom célja egyebek között éppen annak bizonyítása, hogy a XVI. századi magyar nyelvű versszerzőkkel kapcsolatban a *poéta* terminus használata nem azért ritka, mert ez a terminus a kor felfogása szerint kizárólag a klasszikus nyelveken író költőket jelölte, hanem azért, mert a kor magyar versszerzőinek többsége tudatosan nem vállalta a poétaságot, nem is kívánt költőnek látszani, s minden erejével azt igyekezett hangsúlyozni hallgatói vagy olvasói előtt, hogy szerzeménye igaz történet és nem fikció. A feltevést, amely szerint a *Szilágyi és Hajmási história* forrása egy latin humanista költemény, az akkor ismeretes népköltészeti változatokkal való egybevetés alapján már 1930-ban megcáfolta HONTI János [A *Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete* ItK XL (1930), 304–321.] HORVÁTH János *A reformáció jegyében* c. korszakmonográfiájában (Bp. 1953, 232–36.) Honti János bizonyítékait lényegében figyelmen kívül hagyva ismét a régebbi álláspontot képviseli. VARJAS Béla *A magyar irodalom története* c. kézikönyv megfelelő fejezetében (I, 400–402.) a latin nyelvű forrás feltevéseinek ismertetését – véleményem szerint helyesen – mellőzte már, s a história lovagi jellegére is utalt.

ami a forrásként szolgáló költemény anyagából számára teljesen képtelennek, hihetetlennek tűnik, kihagyja, vagy, ha ez nem lehetséges, mert a história cselekménye a csodás elemek kihagyása után teljességgel felbomlana vagy érdektelenné válna, legalábbis jelzi az olvasó számára fenntartásait a hagyományozott történet szerinte hihetetlen mozzanataival szemben. A XVI. századi ember persze még hitt az Isten s az ördög csodatételeiben, s hitt a varázslókban, boszorkányokban is. Így mindenfajta csodás elemet a históriás énekek szerzőinek sem kellett mellőzniök, sőt egyenesen a históriás énekirodalom közhelyei közé tartozik, hogy a szerző munkájának bevezető soraiban „szép csuda dolgokat” ígér hallgatóinak vagy olvasóinak. Ezek azonban – legalábbis a szerző hite, vagy olykor talán nem is mindig egészen jóhízemű állítása szerint – feltétlenül igaz, hiteles csodák, amelyeknek megtörténtét éppen a forrásszövegeket író „bölcsek”, „tudós emberek” tekintélye garantálja.

Az sem illik egészen a históriás énekek közhelyei közé, hogy a Szilágyi és Hajmási históriáját szerző szendrői névtelen önmagát *iffúnak* nevezi. Zrínyi, aki pontosan az egykorú társadalmi elvárásoknak megfelelően, szabályosan fejlődő lángelme volt, így vall saját költői múltjáról még 85 esztendővel később is, a *Szigeti veszedelem* első soraiban:

Én az ki azelőtt ifjú elmével
Játszottam szerelemnek édes versével
Küszködtem Viola kegyetlenségével,
Mostan immár Marsnak hangasabb versével

Fegyvert, s vitézt éneklek, török hatalmát
Ki meg merte várni Szulimán haragját

...

Amikor e sorokat Zrínyi leírta 1545–46 telén, már házas ember volt, tehát nem számított *iffúnak*, a kor fogalmai szerint. Amikortól pedig az ország felelős politikai, katonai vezetőinek sorába került, epikus költeményt sem írt többé, hanem történelmi és hadtudományi elmélkedéseket, traktátusokat, s hatalmas erejű ékesszólással megfogalmazott politikai röpiratokat.⁵

A históriászerző – bevallott célja szerint – nem csupán érdekes, de ugyanakkor komoly tanulsággal is szolgáló tényeket közöl, s az ifjú emberhez nemigen illik ez a komoly tanítói póz. A históriás énekek szerzőinek életkorát a társadalmi konvenció ugyan nem határozta meg olyan szigorúan, mint a szerelmi költészet művelőit, de azért a históriás énekek írói nemigen emlegették saját ifjú voltukat, még akkor sem, ha történetesen egyikük-másikuk fiatal korában szerezte a históriát.

Az epikus kompozíció szabályairól tanulmányom elején Horatius *Ars Poeticá*ját idéztem, amely az egész reneszánsz korszakon keresztül az európai poétikai irodalom egyik legfontosabb forrásműve volt. Horatiust idézi – ha nem is az *Ars Poeticát*, hanem az Augustushoz címzett irodalmi tárgyú epistolát (Epist. II, 1, 210–213) – a tudós genovai historikus, Uberto Foglietta is, amikor 1574-ben megjelent

⁵ Hogy a költészet művelése, s a felelős katonai vagy politikai funkciók betöltése mennyire összeegyeztethetetlen volt a magyarországi közfelfogás szerint, arra tanúbizonyságot magát Balassi Bálintot idézhetem, aki egy Rimay János által fenntartott levéltöredéke szerint testvére vagy valamely más rokona előtt így mentegette saját életvitelét:

„Ne véljen, uram, senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltattának velem, hogy örömesben az szolgálatban mint az versfaragásban nem foglalnék az elmémet. De ha nem szolgáltattak velem, meggyek? Az hibbei bíróságot vegyem-e fel? Nem illik. Megházasodjam-e? Annak ellent mondtam. Azért uram, így lévén az dolog, hogy meg sem házasodhatom, s az szolgálatra sem lévén hivatalom, nem jobb-e itt kisebb bosszúsággal s elmémnek vékony törődésével urakkal s hercegekkel való nyájasságban az időmet elmúlatnom, mint otthon csak az szamorságban és morgolódásban? Bezzeg ha valamely szorgos gondot bízának reám, mint Tatát vagy Palotát, ahol kín-kintelen distrahálnom kellene az elmémet az virtus gyakorlására, elhadnám Krakkót érette, s ugy el is távoztathatnám az emberek rágalmasát, mert az mindennapi munka és fáradtság az testet is megszelídítené, az gondviselés pedig az elmémet is megenyhítené az hivalkodásban, mert alio eset mens atque cogitatio conversa, atque in unico solaeque virtuti exercenda studio omnis cura defixa.

traktátusgyűjteményének egyik darabjában megpróbálja meghatározni, hogy szerinte mi is a különbség a költészet és a historiographia között:

„Annak a költőnek már játék lenne kötélén
járnia, úgy vélem, ki varázslóként gyötör, izgat,
elringatja szívem, képzelt rémekkel ijeszti,
s hol Thébába repít, hol Athénba csodás erejével.

(Muraközy Gyula fordítása)

Nem az tehát a költő célja, hogy hallgatóit a megtörtént dolgok résztvevőivé tegye, s azokról tudósítsa őket, hanem az, hogy hallgatóinak minden eszközzel élvezetet szerezzen, ami elsőrendű céljai közé tartozik, s a fülbemászó szavak minden csábításával s a sokféle kitalált történet csalétkével bővölje el őket; s annál kiválóbb egy költő, minél inkább alkalmas a természettől fogva arra, hogy költsön és kitaláljon dolgokat, s minél mozgékonyabb szellem, s minél bőségesebben használja képzelő-erejét, és helyesen állapítja meg Plutarchosz, e nagy és kiváló, s éles ítélőképességgel megáldott filozófus, hogy ez a költők legfontosabb tulajdonsága. «Mert sem a versemérték – mondja –, sem a tropusok, sem a kifejezés méltóságos volta, sem az ügyes metaforák, sem a jóhangzás s a megfelelő elrendezés nem tartalmaz annyi bájt és kedvességet, mint a mese megfelelőképpen szövődő szerkezete. »Ezért az epikus költő nem az, akinek a neve mutatja, egyszerű elbeszélő, úgy, mint a történetíró, hanem kitalálója és teremtője a dolgoknak, s mint ezt a görögök tekintélye bizonyítja, nevét sem annyira a versek csinálásáról és szerzéséről kapta, mint inkább az általa költött és teremtett mesék után. A régiek ugyanis azokat, akik egyszerűen csak versebe szedték a megtörtént dolgokat és énekeket szereztek anélkül, hogy költött történeteket keverték volna beléjük, nem tekintették méltónak a költő isteni nevére, hanem *ἑποιοίος*-oknak, vagyis énekszerzőknek nevezték. S ugyancsak Plutarchosz szerint «áldozatok léteznek ének- és fuvolaszó nélkül is, költészet azonban mese és kitalálás nélkül nem létezik.»⁶

⁶ Ille per extentum funem mihi posse videtur
ire poeta, meum qui pectus inaniter angit;
irritat, mulcet, falsis terroribus implet,
ut magus, et modo me Thebis, modo ponit Athenis.

Non igitur id spectat poeta, ut audientes gestarum rerum participes et gnaros faciat, sed aurium voluptati omni verborum lenocinio, omnibusque figmentorum illecebris influit, audientiumque delectationem, quae res est illi imprimis proposita, omni ratione captat, tantoque praestantior est poeta, quanto ad inveniendum et fingendum natura est habilior, atque uberioribus et celerioribus utitur ingenii motibus, quam rem in poeta dominari recte affirmat Plutarchus, quantus qualisque philosophus, quam acri iudicio praeditus. Nam neque numeri, inquit, neque verborum immutationes, neque dictionis maiestas, neque translationis oportunitas, neque concinnitas et compositio tantum habet blanditiae atque gratiae, quantum fabulae apte connexa dispositio. Non igitur id, quod nomen ipsum declarat, simplex narrator est *epicus poeta*, ut historiae scriptor, sed fictor et creator, quod nomen non tam a carminibus faciendis et creandis impositum habet, quam a fabulis a se fictis et creatis deductum, quod Graecorum auctoritate firmatur. Veteres enim eos, qui rem simpliciter carminibus narrabant, carminaque faciebant nullis fabularum figmentis admixtis, non divino hoc poetae nomine dignabantur, sed *ἑποιοίος*, hoc est, carmium factores appellabant. Tradit enim idem Plutarchus sacrificia nonnulla choris et tibus carere posse, poesim fabularum et figmentorum expertem esse non posse. (*De Similitudine normae Polybianae*, Opuscula nonnulla, Romae, 1574., p. 113., hasonmás kiadás: E. KESSLER, *Theoretiker humanistischer Geschichtsschreibung*, München, 1971.)

A két Plutarchosz-idézet forrása: *De audiendis poetis*, c. 2. (16 B) és ugyanott, néhány sorral alább (16 C). A terminológia megértése szempontjából az idézetek görög szövege sem érdektelen;

Bizonyos, hogy az idézett szöveg már a kései reneszánsz – ha úgy tetszik, a manierizmus – esztétikai szemléletét juttatja kifejezésre: az igazi költő nem a valóság megjelenítője, hanem *mágus*, aki hallgatóit a hamis káprázatokkal bűvöli el. Az idézett horatiusi sorokban Uberto Foglietta szándékosan nem veszi észre az iróniát, s Horatius nevével így egy, a horatiusival lényege szerint ellentétes stílus-eszményt igazol. De másfajta visszaélés is történik itt a régiek tekintélyével: Plutarchosz a históriás énekmondók céhéről az idézett helyen nem beszél, s az epikus költeményektől egyértelműen megkülönböztetett verses históriák műfaját más antik teoretikusok sem említik. Az *ἐπιποιοί* szót latinra „*carinum factores*”-nek magában véve talán még fordíthatom; a szónak azonban Uberto Foglietta – mint ez a szövegösszefüggésből nyilvánvaló – az olasz ’*cantastorie*’ jelentését tulajdonítja, s ez bizony félre magyarázás: a szó ugyanis a klasszikus görögben egyértelműen ’eposzköltő’ jelent.

E félre magyarázás árán azonban a verses *históriák* műfaját megnyugtató módon el lehet helyezni a klasszikus ókori teoretikusai által is számon tartott műnemek és műfajok rendszerében, s a besorolás eredménye pontosan megfelel annak, amit e középkori eredetű műfajról, úgy tűnik, születése percétől kezdve tartott és vallott az európai köztudat.

„A régiek azokat, akik egyszerűen csak versebe szedték a megtörtént dolgokat és énekeket szereztek anélkül, hogy költött történeteket keverték volna beléjük, nem tekintették méltónak a költő isteni nevére” – mondja az olasz historikus. A nyilatkozat úgy hangzik, mintha a szerző egyértelműen magasabbrangúnak tartaná a költészetet, mint a históriát. A rangsorolás kérdése azonban távolról sem ilyen egyértelmű és egyszerű: a középkor és a reneszánsz gondolkodásvilága ugyanis az *autonóm* esztétikai érték fogalmát még nem ismeri, s így a költészet és a históriáírás rangjának megítélése is ingadozik aszerint, hogy milyen szempontból ítélik meg az egyes műnemeket. A költő gyönyörködtet, a históriáíró tanít. A társadalmi és erkölcsi hasznosság szempontjából tehát a históriáíró tevékenysége az értékesebb. A történetíráson, mint egyszerű műnemen belül azonban ismét csak jókora rangkülönbségek vannak az egyes műfajok között: Thukydidesz vagy Livius a tudós szerzők között is a legutód-sabbak közül valók, történelmi emlékiratot, „commentárius”-okat pedig a nagy Caesar is írt. Az országos vagy éppen világtörténelmi fontosságú eseményeket megörökítő prózai história tehát a leg-rangosabb irodalmi műfajok közé tartozik. Ilyenféle históriák írását és fordítását javasolja „minden rendbeli tudós embereknek, de *főképpen az felső renden valóknak*” Baranyai Decsi János is. A tudós prózai história tehát tárgyának politikai fontossága és szerzőinek társadalmi rangja jogán igen előkelő műfajnak számított. Az énekelt verses históriákról ugyanez nem mondható el hasonló egyértelműen. A prózai történelmi műveket latinul – s a fejlettebb anyanyelvi írásbeliséggel rendelkező népeknél a reneszánsz korban már az anyanyelven is – a tudós olvasók számára írják, a verses históriát ezzel szemben az olvasni nem tudó vagy a rendszeres olvasáshoz még hozzá nem szokott közönség számára szerzik a versszerzés és ezzel együtt az írás-olvasás újabb s az énekes előadás óségi szakmájában jártas „mesteremberek”. *Költeményeket* írni – mint ezt Balassi és Zrínyi példája bizonyítja – a legmagasabb rangú úri műkedvelők időtöltése is lehet, a verses históriák szerzői ezzel szemben a legjobb esetben is csak szerény vagyonú kismesek vagy mezővárosi papok, falusi tanítók; s minél szélesebbé válik az írni-olvasni tudók köre, annál alacsonyabb lesz a históriás énekmondók társadalmi rangja is.

Társadalmi szempontból tehát a prózai historiográfia nagyjából egyenrangú a költészettel, a verses históriaszerezés viszont a műveltebb európai nemzeteknél a XVI. században már jóval az igazi költészet alatt foglal helyet, s társadalmi devalválódásának bizonyos jelei a XVI. század második felében tetten érhetők a magyar irodalomban is, annak ellenére, hogy könyvnyomtatóink éppen e korszakban adják ki, s örökítik meg ezáltal az utókor számára is a legnagyobb számú históriás éneket.

A história és a poézis olyanféle megkülönböztetése, mint amilyenről eddig beszéltünk, a XVI. században már a magyarországi írástudók – deákok – számára sem volt valamiféle új és hallatlan dolog. A Mohácsnál elesett esztergomi érsek, Szalkai László sem részesült valami túlságosan modern és korszerű oktatásban, amikor 1490 körül a sárospataki iskolában Kisvárdai János mester keze alatt

Ὅτε γὰρ μέτρον, ὅτε τρόπος ὅτε λέξεως ὄγκος, ὅτ' εὐκαιρία μεταφορὰς, ὅτε ἄρμονία καὶ σύνθεσις ἔχει τοσοῦτον αἰμυλίας καὶ χάριτος, ὅσον εὖ πεπλεγμένα διὰθεσις μυθολογίας.

Θυσίας μὲν γὰρ ἀχόρους καὶ ἀναύλους ἴσμεν, οὐκ ἴσμεν δ' ἄμυθον οὐδ' ἄψευδῆ ποιῶν.

tanult. Szalkai iskolai jegyzetfűzetének tanúsága szerint Kisvárdai János mester sem az akkor divatosabbá váló klasszikus autorok olvastatásával, sem pedig e klasszikusok újabb keletű humanista magyarázataival nem gyötörte tanítványait. A poétikai alapismereteket egy jól bevált – körülbelül 500 esztendőös – iskolai salabakteren, Theodolus „eglogáján” magyarázta és szemléltette. Theodolus – úgy tűnik, meglehetősen távoli – irodalmi példája Vergilius 7. *eclogája* volt. Az *ecloga* tárgya, mint Vergiliusnál, nála is, egy birka- és egy kecskepásztor énekversenye. A juhászleány neve Alathia (ἀλήθεια, igazság), a kecskepásztor fiúé Pseustis (ψεύστης, hazug), a verseny döntőbírája pedig Phronesis (φρόνησις, okosság, értelem) asszonyosság. Pseustis pogány mitológiai történeteket énekel, Alathia bibliai históriák rövid kivonatait mondja fel. Ha a tanuló bemagolta a 345-soros tankölteményt, megismerhette a 36 legnépszerűbb mitológiai mesét, s velük párhuzamosan a világ teremtésétől Jézus születéséig a legépületesebb bibliai történeteket. Kisvárdai János mester pedig a műfaj meghatározása és a szerző nevének értelmezése után a következőkkel kezdte el a költemény magyarázatát:

Nota: quod autor in hoc opere suo variis rebus flat, et 3-s inducit personas argumento: fabulam et ystoriam. Argumentum 2m (= secundum!) Boecium est unde dubie rei faceres finem, vel argumentum habet fidem. Et huiusmodi argumentum 2m laycos dicitur ab arguo – isse. Item: argumentum est breviarium materie vel litere et 2m hoc usus est Terentius in libro suo. Item argumentum est prefacio, quam autores solent operi suo imponi antequam prelegere propositum agrediantur, huiusmodi argumentum usus est autor iste ut preordinator opusculo suo. *Fabula* dicitur a phando, quia tota fabula consistit in sermonibus. *Ystoria* dicitur ab etheoio – as (!) vel ab etherio (!) quod est videre, quia ut visa est, sic narratur, vel quia nulli licebat antiquitus tractare de hystoriis, ni fuisset inter eos, de quibus gesta esset hystoria.⁷

Az idézett magyarázat Mészáros István megállapítása szerint Kisvárdai János „eredeti” szellemi produktuma: legalábbis az *eclogának* azokban a nyomtatott kiadásaiban, amelyeket módjában volt megtekintenie, nem található. Mivel Kisvárdai latinsága azok számára, akik esetleg Cicero szövegein tanultak latinul, bizonyára szokatlan egy kicsit, úgy gondolom, nem árt, ha fordítást is mellékelünk. A szöveg tehát magyarul, gyarló értelmezésünk szerint, a következő:

„*Jegyezd meg!* hogy a szerző e munkájában különböző dolgokról furulyázik, és az argumentumban három szereplőt léptet fel: fabulát és históriát (a harmadik szereplőről Kisvárdai mester közben megfeledkezett!). Az argumentum pedig Boecius szerint olyan dolog, amivel a bizonytalan kérdést eldöntheted, vagyis argumentum, aminek hitele van. És az ilyenféle argumentum a laikusok szerint az arguo – isse igéről neveztetik. Továbbá: argumentum az anyag vagy a szöveg rövidítése, és eszerint élt vele Terentius a maga könyvében. Továbbá argumentum a bevezetés, amit a szerzők művük elé tesznek, mielőtt a kitűzött felolvasást elkezdenék, s ilyenféle argumentummal élt munkácskájában ez a szerző is, mint előrealrendező. A fabula a beszélésről (a fando) van elnevezve, mivel az egész fabula beszédből áll. A história neve az etheoio (?) vagy az etherio (?)⁸ szóból származik, ami azt jelenti, hogy látni, mivel a históriát úgy beszélik el, ahogyan látták, vagy mivel hajdanában senkinek sem volt szabad históriákkal foglalkoznia, ha nem tartozott azok közé, akik a históriának cselekvő részesei voltak.”

Ha valóban létezett valaha „sötét” középkor, Kisvárdai János mester eszmefuttatásai minden bizonnyal ennek a korszaknak a szellemi hagyatékát képviselik. Stílusa, nyelve, gondolkodásának egész

⁷ A szöveget sok hibával idézi MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 116–117. p. Olvasatom azon a fakszimilén alapul, amelyet Mészáros id. könyvének 112. lapján közöl.

⁸ Mészáros István olvasata szerint *etheoro* –as, illetve *etheoror* a kérdéses görög ige; bármelyik olvasatot is fogadjuk azonban el, ezek a szavak mindenképpen értelmetlenek.

Kisvárdai János bölcsessége végső soron a VII. századi Isidorus Hispalensis (Sevilla ókori neve Hispalis, itt volt püspök Isidorus) enciklopédikus művéből, az *Etymologiarum libri XX*-től származik. Isidorus a *fabuláról* a következő magyarázatot adja: *Fabulas poetae a fando nominaverunt, quia non sunt res factae, sed tantum loquendo fictae.* (I, 40. l.) Ugyanott a *históriáról* olvashatjuk a következőt: *Historia est narratio rei gestae, per quam ea, quae in praeterito facta sunt dinoscuntur. Dicta autem Graece historia ἀπὸ τοῦ ἱστορεῖν, id est a videre vel cognoscere. Apud veteres enim nemo conscribat historiam, nisi is, qui interfuisset, et ea, quae conscribenda essent, vidisset.* (I, 41. l.) Az idézett

habitus pontosan azok közé a „tudósok” közé illik, akikről két-három évtizeddel később az *Epistolae obscurorum virorum* hőseit mintázták bizonyos izgága fiatalemberek.⁹

Alathia kisasszony tehát, aki bibliai történeteket énekel, a XV. századi magyar iskolamester értelmezése szerint, nevéhez híven, a *historiát* személyesíti meg; *Pseustis*, a kecskepásztor legény, a hamis mitológiai mesék éneke, a *fabulát*. A tanulást pedig, a költemény „okainak” skolasztikus rendszerezése ürügyén így foglalja össze a mester tanítványai számára:

Causa finalis est, ut perlecto hoc libro falsitatem emittamus, et veritatem adhaeremus (idézi Mészáros, i. m. 118.); vagyis a mű „céloka” – causa finalisa –, hogy elolvastván a könyvet, a hazugságot eltávolítsuk és az igazságot magunkévá tegyük.

A középkori triviális iskolában oktatott értékrend szerint tehát a história feltétlenül magasabbrendű, mint a fabula, s amennyiben a költői mesterség specifikuma éppen a fabulák kitalálásában rejlik, a historiográfus foglalkozása a poétáénál alighanem erkölcsösebbnek is tekinthető. S így tanították ezt nemcsak a sárospatakihoz hasonló kisvárosi iskolákban, de hosszú időn át az egyetemeken is, ahol Arisztotelész *Poétikáját* még a XVI. század első harmadában sem ismerték (Erasmus sem számította még a *Poétikát* Arisztotelész hiteles művei közé!), de annál buzgóbban tanulmányozták a *Metafizikát*. Márpedig a *Metafizika* I. könyvében (983a, 4.) Arisztotelész is idézi a szólásmondást: *πολλὰ ψεύδομαι λοιοί*, ami közmondássá vált latin fordításban is: *mentiuntur multa cantores*; vagy amint Baranyai Decsi János magyarra fordított (Adagia, Ch. II, C. II. D. IX, 6.): „sokat hazudnak az vers szözők”.

A költészetnek ehhez a lebecsüléséhez bizonyára hozzájárult az is, hogy azok a szerzők, akik rendszerbe foglalták a kései antik iskolák tananyagát (Martianus Capella, Cassiodorus), a poézist önálló *ars* gyanánt nem vették fel a „hét szabad művészet” közé. Bizonyos poétikai alapismereteket persze

---

párhuzamos helyek alapján az is nyilvánvaló, hogy Kisvárdai János közvetlenül nem Isidorus munkáját használta fel, hanem csupán egy Isidorus definícióit másod- vagy harmadkézből idéző kompilációt. A kivonatok kivonatolójának kezén az Isidorus által említett görög szavak nyilván már jóval azelőtt, hogy Kisvárdai tanítványainak tollbamondta a szöveget, teljességgel értelmetlenné torzulhattak. Hasonló módszerrel idézi egyébként Kisvárdai Boethiust is, akire e bekezdés kezdetén név szerint hivatkozik.

⁹Mészáros szerint (i. m. 115.) Kisvárdai Theodolus magyarázata humanista írás, mivel szerepel benne ez a mondat is: et huiusmodi egloga usus fuit Theodolus in hoc opere suo, quod invitavit ad humanitatem. Véleményem szerint a XV. században sem volt mindenki humanista, aki véletlenül leírta valahol, vagy kiejtette száján a *humanitas* szót. A Szalkai-kódex Mészáros István által idézett szövegrészei alapján teljességgel nyilvánvaló, hogy Kisvárdai János egy szót sem értett görögül, s a klasszikus latin auktorokból úgyszólván semmit nem olvasott. Az „egloga” műfaji terminust pl. így magyarázta:

Tres autem sunt partes eglogarum sive fabularum. Quedam consistit in amoris disputationibus, et huiusmodi egloga usus fuit Oracius in sermonibus suis. Est autem alia egloga, ut quando aliquis inducit viles personas in opusculo suo, et de ipsis tractat. Et huiusmodi egloga usus fuit Marcius et Vergilius in Bucolicis. Est autem et alia egloga, que tum in humanitate consistit. Et huiusmodi egloga usus fuit Theodolus in hoc opere suo, quod invitavit ad humanitatem.

Azt hiszem, nem kell bőségesebben bizonyítani, hogy a szerző Horatius *Sermóiból* egy sort sem olvasott. A Kisvárdai által emlegetett Marciánust Mészáros István a *De nuptiis Philologiae et Mercurii* c. allegorikus munka szerzőjével, Martianus Capellával azonosítja. Ha ez az azonosítás igaz, akkor az is nyilvánvaló, hogy Kisvárdai János sem Vergilius *Eklogáit*, sem Martianus Capella munkáját nem olvasta. A sárospataki iskolamester műveltségét – ezek szerint – még középkori mértékkel mérve is igen hiányosnak kell tartanunk. Martianus Capella munkája ugyanis egy allegorikus mese keretében a *septem artes liberales* ismeretanyagának összefoglalását adja, s ezért rendkívül népszerű iskolai olvasmány volt az egész középkoron át, szövegének egy részét már a XI. században lefordították németre is. Kisvárdai tankönyvszövegei – úgy gondolom – jól illusztrálhatják azt a folyamatot, hogy a középkori iskolák által közvetített műveltséganyag e korszak végére miként laposodott szinte teljesen értelmetlen verbalizmussá: a tudálékos terminusok és definíciók halmazává, amelyek mögött már semmiféle irodalmi vagy történelmi forrásismeret nem állt. Pontosán ez a tudálékos tudatlanság volt az, amelynek a humanizmus hadat üzent.

tanítottak, s bizonyos költői szövegeket olvastak a középkori iskolában is, ám csak a grammatikai, a retorikai és esetleg a zenei stúdiumok részeként. Igaz ugyan, hogy ebben az értelemben nem volt önálló *ars* a historiográfia sem. Helyét azonban a retorika művészetén belül egyértelműen kijelölte már Cicero is, s Cicero tekintélye szavatolta a tekintélytisztelő későbbi századok számára az *igazi* história igen magas erkölcsi rangját is egyben:

„A históriát pedig, aki az idők tanúja, az igazság fénye, az emlékezet élete, az élet tanítója, a régiség hírnöke, ki másnak a szava teszi halhatatlanná, ha nem a szónoké? ”¹⁰ S Cicerónak a históriáról mondott dicséretét az első keresztény századok egyháztanítói sem vonták kétségbe, sőt megerősítették, rámutatva arra, hogy a szöveg elsődleges, betű szerinti értelme szerint (*secundum litteram!*) a Szentírás is história.

Míg a históriairás az *ars rhetorica* mértékadó tanítómesterei szerint mélységes erkölcsi komolyságot, s ezen felül teljes szónoki felkészültséget kíván, addig a költészet tanulmányozása csupán a retorikai előgyakorlatok (*progymnasmata*, *praeexercitamenta*) között foglalt helyet. Így tanította ezt már Hermogenész is, és Hermogenész retorikai „előgyakorlatait” (*Progymnasmata*) nem kisebb tekintélyű tudós tolmácsolta latinul, mint a grammatikai tudományok nagy rendszerezője, Priscianus. E szónoki előgyakorlatokat pedig az említett szaktekintélyek szerint Aesopus *fabuláinak* olvasásával, s az egyes aesopusi fabulák témájára írt stílusgyakorlatokkal volt a leginkább tanácsos elkezdni. Nem csoda tehát, hogy a középkori írástudók számára a par excellence költői műfaj az aesopusi mese volt és maradt is évszázadokon át. A XV–XVI. század humanistáiban ugyan már megvolt a hajlandóság arra, hogy a költészetet is elismerjék a másik hét „szabad művészettel” egyenrangú, önálló *ars* gyanánt. Ám az iskolai nyelvi és stilisztikai oktatás célja továbbra is a retorikai képzés maradt. Így azután a jó öreg Aesopus is megőrizte helyét a kisdíjak első olvasmányai között, legfeljebb annyi változás történt, hogy a meglehetősen vegyes eredetű anyagot tartalmazó középkori mesegyűjteményeket az „eredeti” görög mesék¹¹ korszerűbb fordításai váltották fel az idők folyamán, s ott, ahol komolyan vették Erasmus pedagógiai tanácsát, amely szerint a görög nyelv tanulását a legjobb a latinnal együtt, zsenge korban elkezdni, megjelentek az iskolai tananyagban a görög meseszövegek is.¹² Ezek után az sem csodálatos, hogy amikor egyik vagy másik humanista szerző a latinul, görögül nem értő s nem is tanuló egyszerűbb emberek kezébe valamilyen szép és tanulságos olvasmányt kívánt adni, hogy a betűhöz édesgesse őket, a népi nyelvű irodalom megalapozását is az aesopusi mesékkel kezdte el. Hogy mi volt az aesopusi mese funkciója a XVI. századi magyarországi művelődésben, azt jól mutatják Baranyai Decsi János *Adagiumai*. A görög, illetve a latin mondást: *οὐδὲ τὸν Αἴσωπον πεπάτηκας, ne Aesopum quidem didicisti*, ő így magyarázza meg: „még az ábécén sem mentél te által” (Ch. II, C VI, d I, 5.). Aesopust olvasni tehát vagy az ábécét tanulni, a XVI. század végi humanista iskolamester számára is tökéletesen egyet jelentett még. De azért azt se felejtjük el, ez az elemi-iskolai olvasmány nemcsak a középkori, de a reneszánsz irodalomelmélet szerint is, *per definitionem* költészetnek számított, mégpedig függetlenül attól, hogy verses vagy prózai változatát sillabizálta a tanuló.¹³

¹⁰ *Historia vero, testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia, nisi oratoris, immortalitati commendatur?* (De oratore, II, 9, 36.)

¹¹ Mint ismeretes, jelenleg ismert formájukban maguk a görög mesék is viszonylag késciek: a görög aesopusi corpus zömét a római császárkor, illetve a bizánci korszak retoriskoláiban használt tankönyvszövegek képezik.

¹² A középkori és a humanista iskolák Aesopus-olvasmányairól Pesti Gábor fordítása kapcsán ma is helytálló, jó-áttekintés található WALDAFEL József tanulmányában, It 1935.

¹³ Amikor azonban a szerző, azért, hogy könnyebben emlékezetbe vészhessék őket a tanulók, verses formában foglalta össze a prózai mesék erkölcsi tanulságait, éppen e verses szövegrészek voltak azok, amelyek nem számítottak költészetnek a kor poétikai felfogása szerint.

FABLE ET HISTOIRE

Ce sont les récits en vers qui constituent, d'après leur quantité, le groupe le plus riche des monuments littéraires de langue hongroise du XVIe siècle. Ces textes en vers, destinés surtout à être chantés, expriment en général, dans leur titre déjà, l'indication *histoire* en tant que genre.

Les auteurs de ces histoires en vers subsistant de cette époque, au nombre de plus de 150, racontent, à peu d'exception près, toujours dans un ordre strictement chronologique les événements de l'histoire versifiée, et, à l'exception d'un seul cas, ils ne s'appellent poètes ni eux-mêmes, ni les auteurs des textes étrangers qui leur servaient de sources.

L'étude cherche l'explication de ces phénomènes dans la littérature théorique contemporaine. Elle constate que les ouvrages théoriques de l'époque, à partir des manuels primitifs en usage dans les écoles des petites villes jusqu'aux produits au plus haut niveau de la littérature humaniste européenne, font également une distinction nette entre *histoire* et *fable*, entre *historien* et *poète*. La littérature théorique contemporaine a fait la distinction en général entre la poésie et l'historiographie non pas à la base de ce que la poésie est écrite en vers, et l'historiographie est en prose, mais d'après le critère que l'historiographie raconte des événements réellement venus — et cela de la sorte qu'ils se sont produits, donc en conservant, dans la composition de l'ouvrage aussi, l'ordre chronologique des événements, — tandis que la poésie crée des histoires (fables) fictives, en faveur de l'effet artistique, elle ne s'attache pas à la composition linéaire, chronologique non plus. Les auteurs des chansons historiques de langue hongroise du XVIe siècle ont créé donc pour la plupart consciemment non pas des "*fables*", mais des "*histoires*", ils ne prétendaient pas à la gloire poétique, mais à celle d'historiens.